

Tamara Bairašauskaitė

<https://orcid.org/0000-0002-4724-7372>

Instytut Historii Litwy, Wilno

Problem autorstwa siedemnastowiecznego paszkwilu *Alfurkan tatarski*: wątpliwości i ustalenia

Zarys treści

W artykule podjęto próbę wskazania autora siedemnastowiecznego paszkwilu wymierzonego przeciwko Tatarom Wielkiego Księstwa Litewskiego, a ściślej – zamieszkałym nad Waką w województwie trockim. Przeanalizowano dedykacje i komentarze czterech edycji paszkwilu (1616, 1617, 1640 i 1643). Zwrócono uwagę na biogram opata benedyktynów w Starych Trokach Tomasza Pawłowskiego (ok. 1556–1653), zarządzającego opactwem w latach po 1597–1617. Zbieżność danych jego biografii z datami kolejnych edycji *Alfurkanu* sugeruje, że tajemniczym autorem paszkwilu mógł być właśnie on.

Abstract

The article attempts to identify the author of a seventeenth-century pasquinade *Alfurkan tatarski* (Tatar Al-Furqan) aimed against the Tatars of the Grand Duchy of Lithuania, or more precisely, those living on the Vokė River in the Trakai voivodeship. The author has analysed the dedications and commentaries to four editions (1616, 1617, 1640, and 1643), paying attention to the life of the Benedictine abbot of Senieji Trakai monastery, Tomasz Pawłowski (c. 1556–1653), who administered the abbey in the years between after 1597 and 1617. The coincidence of his biographical data with the dates of successive editions of the *Alfurkan* suggests that he could have been the mysterious author of the text.

Słowa kluczowe: Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego, paszkwil antytatarski, Piotr Czyżewski, Stare Troki, klasztor benedyktynów, opat Tomasz Pawłowski

Keywords: Tatars of the Grand Duchy of Lithuania, anti-Tatar pasquinade, Piotr Czyżewski, Senieji Trakai, Benedictine monastery, Abbot Tomasz Pawłowski

Tytułowy paszkwil mieści się w bogatym nurcie wyznaniowej, ściślej: katolickiej literatury polemicznej, z tym że – co było ewenementem – wymierzony jest przeciwko Tatarom Wielkiego Księstwa Litewskiego i islamowi. Treść paszkwilu jest

dobrze znana, starodruki znajdują się w wielu bibliotekach (choć nie litewskich), a w 2013 r. ukazała się edycja książkowa¹. Jak wynika z treści źródła, jego autor znał życie codzienne Tatarów, zwłaszcza z powiatu trockiego, wiedział o ich osiedlach w Kienie, Mereszlanach, Sorok Tatarach, Solkienikach i Wace Prudzianach. Tatarów uważał za lud prosty, rozbójniczy, niezasłużenie korzystający z wszelkiego rodzaju praw, nawoływał do zburzenia ich meczetów i nawrócenia na wiarę rzymskokatolicką. Autor paszkwilu występował pod pseudonimem Matiasz bądź Piotr Czyżewski. Bez wątpienia był erudytą, doskonale znającym literaturę łacińską, nie mówiąc o polskiej. Wymienione na marginesie tekstu skrócone tytuły dzieł świadczą, że wykorzystywał m.in. prace biskupa Teodora z Cyru i Józefa Flawiusza. Według Siergieja Tiemczina w tekście *Alfurkanu* znajdują się także fragmenty utworu Bartłomieja Georgiewicza *De Turcarum moribus* (1553 r.), które szczegółowo zbadał². Zdaniem Katarzyny K. Starczewskiej zaś głównym źródłem cytatów jest Biblia, a jeśli chodzi o treści koraniczne, to autor przypuszczalnie korzystał z łacińskiego tłumaczenia Koranu wykonanego przez Roberta z Ketton w połowie XIII w.³

O autorze wiadomo tyle, ile sam powiedział na stronach kolejnych wydań dzieła. Dodać trzeba, że nadal toczy się dyskusja na temat liczby wydań. Część badaczy utrzymuje, że były trzy, w latach 1617, 1640 i 1643, za mylną uznając informację zamieszczoną w *Bibliografii staropolskiej* Karola Estreichera o wydaniu z 1616 r. pt. *Alkoran tatarski*. I tak np. w komentarzu krytycznym do współczesnej edycji Artur Konopacki stwierdził, że jest to próbny tekst przeniesiony do *Alfurkanu* podanego do druku w 1616, a opublikowanego w kolejnym roku⁴. Zdaniem zaś Anetty Luto-Kamińskiej można przypuszczać, że Estreichera wprowadziły w błąd dwie daty: 1616 i 1617, zamieszczone na karcie tytułowej wydania z 1617 r.⁵

Z najnowszych badań Jurgity Šiaučiūnaitė-Verbickienė, których wyniki ogłosiła w 2017 r. na międzynarodowym seminarium zorganizowanym przez Uniwersytet Wileński⁶ oraz w – niestety – dotąd nieopublikowanym artykule, wynika jednak,

¹ P. Czyżewski, *Alfurkan tatarski prawdziwy na czterdzieści części rozdzielony*, wyd. A. Konopacki, Białystok 2013.

² С.Ю. Темчин, *Арабско-турецкие фрагменты хорватского писателя-латиниста Бартула Джурджевича в польском антитатарском памфлете Петра Чижевского Alfurkan Tatarski (Wilno, 1616/1617)*, „Slavistica Vilnensis” 65, 2020, nr 2, s. 26–37.

³ K.K. Starczewska, *Spuścizna łacińskiej języczna w „Alfurkanie Czyżewskiego”*, w: P. Czyżewski, *op. cit.*, s. 31, 33.

⁴ P. Czyżewski, *op. cit.*, s. 8.

⁵ A. Luto-Kamińska, „*Alfurkan tatarski*” Piotra Czyżewskiego – opis zabytku (grafia z elementami fonetyki), „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 50, 2015, s. 19.

⁶ J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė, *Back to the Authorship of “Alfurkan Tatarski”*. *The Connundrum of Piotr Czyżewski*, referat wygłoszony na seminarium „Sources of the history of Lithuanian Tatars and Karaites and their research perspectives”, zorganizowanym przez Wydział Historyczny Uniwersytetu Wileńskiego 18 V 2017 r., https://www.if.vu.lt/external/if/files/renginiai/Seminar_program_Tatar_and_Karaites.pdf (dostęp: 15 XI 2022).

że istnieje egzemplarz wydania z 1616 r., który jest przechowywany w Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, dokąd miał trafić z Biblioteki Fundacji hr. Wiktora Baworowskiego (o nim poniżej), a w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego i Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie są egzemplarze wydania z 1617 r. Podobno jeden egzemplarz wydania z 1616 r. (autorka nie uściśla daty wydania) znajduje się w Lwowskiej Narodowej Naukowej Bibliotece im. W. Stefanyka. Po porównaniu obu wydań Śiaučiuñaitė-Verbickienė doszła do wniosku, że w późniejszym wydaniu znajduje się pełny, niezmienny tekst poprzedniego wydania⁷. Dodajmy, że egzemplarz *Alkoranu* 1616 r. posiada również Biblioteka Gdańska PAN, co ustalono jeszcze w latach 80. XX w.⁸

Tak więc informacja zawarta w bibliografii Estreichera, rozwinięta przez Śiaučiuñaitė-Verbickienė, wskazuje, że w 1616 r. ukazał się utwór pt. *Alkoran, to jest zakon abo wiara zabobonnej i obłędliwej sekty machometañskiej, według którego Tatarowie żywot swój prowadzą*. Na karcie tytułowej jako autor widnieje Matiasz Czyżewski: „Przez Matiasza Czyżewskiego Tatarom gwoli wydany y do druku podany”. Brakuje wydawcy i miejsca wydania, ale na rok wskazuje dedykacja: „dedykowane z Olszad na Żmudzi posłom sejmowym 2 marca 1616 roku”⁹. Dodać można, że Olszady, a raczej Olsiady (lit. Alsėdźiai), to posiadłość biskupów żmudzkich, w której zwykle rezydowali aż do połowy XIX w. Sejmiki litewskie zasadniczo zbierały się na 6 tygodni przed sejmem, a ten został zwołany na 26 kwietnia 1616 r. Jednak w tymże roku sejmik zwołały uniwersały wystawione miesiąc przed początkiem sejmu¹⁰. A zatem można przyjąć, że autor chciał wysłać na nie świeżo wydany utwór.

Kwestią odrębną jest nie tylko cel owej dedykacji, ale w ogóle całego utworu. Czy miał przekonać posłów do podjęcia wymierzonych w Tatarów uchwał o charakterze wyznaniowym? Czy miał wpływ na podjęte uchwały? Wiadomo, że sejm uchwalił konstytucję „O Tatarach Wielkiego Księstwa Litewskiego” zakazującą im poślubiania chrześcijanek pod karą śmierci dla obojga. Ponadto powtórzył zawarty w Statucie Litewskim zakaz najmowania przez Tatarów mamek i czeladzi chrześcijańskiej¹¹. Nie jest jednak jasne, kto te ustawy forsował, a nawet czy do

⁷ Eadem, *The History of a Seventeenth-Century Anti-Muslim Book from the Polish-Lithuanian Commonwealth* (w druku, autorce dziękuję za udostępnienie niniejszego tekstu).

⁸ A.B. Zakrzewski, [rec.:] Jacek Sobczak „Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim”, Warszawa-Poznań 1984, „Przegląd Historyczny” 78, 1987, nr 2, s. 328.

⁹ *Alkoran. To jest, Zakon abo wiara zabobonnej i obłędliwej Sekty Machometañskiej, według którego Tatarowie żywot swój prowadzą [...] Przez Matiasza Czyżewskiego Tatarom gwoli wydany y do druku podany*, b.m., 1616, https://www.estreicher.uj.edu.pl/staropolska/baza/wpis/?sort=nazwisko_imie&order=1&id=217579&offset=0&index=1 (dostęp: 15 XI 2022).

¹⁰ A.B. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI-XVIII w.: ustrój i funkcjonowanie – sejmik trocki*, Warszawa 2000, s. 34–35.

¹¹ *Volumina constitutionum*, t. 3: 1611–1640, vol. 1: 1611–1626, oprac. S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz, przedm. W. Uruszczak, Warszawa 2010, s. 219.

zbioru nie zostały wpisane już po zakończeniu obrad, co w praktyce sejmowej nie byłoby czymś niezwykłym.

Broszurka z 1616 r. liczy 25 kart, a na końcu dodano, że będzie kontynuacja: „A pod ten czas niech dosyć mają, Dux Achmec [Afendejowicz] y inszy Tatarowie, poki brat moy, Piotr Czyzewski, czego smaczniejszego, dla nich nie zgotuie”. I istotnie, w 1617 r. w wileńskiej oficynie Józefa Karcana ukazał się 80-stronicowy *Alfurkan Tatarski prawdziwy na czterdzieści części rozdzielony*. Tu jako autor rzeczywiście widnieje Piotr Czyzewski, usprawiedliwiający swą wrogość wobec Tatarów tym, że niejaki Assan Alejewicz z Waki zabił mu ojca¹². Książeczka przeszła bez echa, nic nie wiadomo o reakcji współczesnych: szlachty, Tatarów, a przede wszystkim Kościoła katolickiego. Pomijam kwestię *Apologii Tatarów* Azulewicza z 1630 r., której ślad się pojawił dopiero na początku XIX w. i natychmiast zniknął¹³.

Siergiej Tiemczin, który porównał teksty *Alkoranu* z 1616 r., przechowywanego w Bibliotece Gdańskiej PAN, i *Alfurkanu* z 1617 r., doszedł do wniosku, że w tym ostatnim została wykorzystana niewielka część utworu Matiasza Czyżewskiego. Natomiast z tekstu dedykacji posłom na sejm wynika, że zabity przez Assana Alejewicza ojciec Matiasza Czyżewskiego miał na imię Andrzej i pochodził z powiatu zakroczymskiego województwa mazowieckiego. Zwracając się zaś do czytelników, autor napisał, że jest szlachcicem, ma sześciu braci, a nadto siostry¹⁴. Zdaniem Tiemczina Matiasz i Piotr Czyżewscy byli rodzonymi braćmi i autorami dwu różnych paszkwili antytatarskich¹⁵.

O wydaniu paszkwilu w 1640 r., czyli prawie ćwierć wieku później, wiadomo, że o edycję zadbał autor. Dla poznania genezy wydania ważna jest informacja podana na odwrocie strony tytułowej:

Do Wielebnego w Bodze Ojca i Pana, Je[go] M. Księdza Aleksandra Nowomskiego, Opatu Starotrockiego, któremu tę książkę Autor jej przypisuje, y przy łasce Bożej, zdrowia dobrego życzy. M[ilo]ściwy Księżu Opacie Trocki
Książka ta o zbrodniach tatarskich w Wielkim Księstwie Litewskim mieszkających wydana była ode mnie przed lat 24. pod tytułem Czyżewskiego czeladnika mego, któremu byli Tatarowie

¹² *Alfurkan Tatarski prawdziwy na czterdzieści części rozdzielony [...] Teraz nowo przez Piotra Czyżewskiego (któremu Assan Alejewicz Tatarzyn z Waki Ojca zabił) zebrany i do druku Tatarom wszystkim gwoli nadany w roku 1616*, W Wilnie u Joz. Karcana 1617, https://www.estreicher.uj.edu.pl/staropolska/baza/wpis/?sort=nazwisko_imie&order=1&id=114767&offset=0&index=1 (dostęp: 15 XI 2022).

¹³ Fragment rzekomej *Apologii Tatarów* w latach 40. XIX w. opublikował T. Czacki, za którym informacja o dziełku trafiła do bibliografii i historiografii; *idem*, *O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym statucie dla Litwy 1529. roku wydanym*, t. 2, Poznań 1844, s. 134.

¹⁴ С.Ю. Темчин, *Alkoran Матиаша Чижевского: общая структура и вспомогательные тексты*, „Folia Philologica” 2021, nr 2, s. 78–80.

¹⁵ *Idem*, *Проступки литовских татар в памфлете Матиаша Чижевского „Alkoran” (1616)*, „Rocznik Teologiczny” 64, 2022, nr 1, s. 9.

ojca zbili na Wace Opatowskiej na Kowieńskim gościńcu, gdzie urząd trzymał, która to książka za przeniesieniem się mnie w Polskie kraje, przez długi czas odlogiem i w zapomnieniu leżała, i prawie była zaniebana, zaczym z przodku arkuszy dwa zginęły przez niedozór i sam przodek. Jednak za afekcją znacznych osób Wielkiego Księstwa Litewskiego, którzy pilnie o niej pytali, podane są te dwa arkusze i przodek do druku, Którą książkę pod tytułem, pod obroną W. m. Mego W. Pana znowu na światło wydawam. Prosząc abyście W. m raczył przyjąć pod obronę swoją, a mnie w łasce swej chować. W Unijowie. 12 Decembris. Roku 1640¹⁶.

Po pierwsze, od czasu poprzednich wydań strona tytułowa i pierwsze dwa arkusze zginęły, a to mogło oznaczać, że w posiadaniu autora zostawała przynajmniej część nakładu z 1617 r. W rezultacie brakujące arkusze dodrukowano. Maria Barbara Topolska sądzi, że omawiana edycja była nie kolejnym wydaniem, lecz – jak to określa – wariantem wydawniczym¹⁷. Po drugie, pojawiła się dedykacja dla Aleksandra Nowomiejskiego, identyfikowanego jako Aleksander Nowomiejski, opat klasztoru benedyktynów w Starych Trokach w latach 1637–1645¹⁸. Po trzecie, na karcie tytułowej wskazano datę wydania – 1640 r., a na karcie odwrotnej datę i miejsce wpisania dedykacji: „12 grudnia 1640 roku Uniejów”. Zdaniem Topolskiej Uniejów można przyjąć również za miejsce wydania¹⁹, jednak bardziej prawdopodobny wydaje się druk w Kaliszu, gdzie znajdowała się duża drukarnia jezuicka. Nie wiadomo, co spowodowało istotną zmianę tytułu na *Alfurkan Tatarski, to iest, relacya pewna o przyściu, abo o przygnaniu Tatar do W. X. Litewskiego* – może nadzieja na łatwiejsze znalezienie nabywców? Na końcu autor przyznał, że poprzednio ukrywał się, przybierając nazwisko „swego czeladnika Czyżowskiego”, jednak i tym razem się nie ujawnił.

W bibliografii Estreichera znajdujemy krótkie opisanie tej dedykacji. Analiza jej całości świadczy, że autor zamieścił w niej więcej informacji. Nazwał Aleksandra Nowomiejskiego swoim opiekunem, wzmiankował, że Tatarzy nie tyle zabili, ile zbili Czyżewskiemu ojca, który zajmował jakiś urząd w Wace Opatowskiej, dodajmy, należącej do klasztoru starotrockiego, a także podał – prawdziwą lub urojoną – przyczynę wznowienia dzieła: ponoć został do tego zachęcony przez niektóre osoby z Wielkiego Księstwa Litewskiego. Czy jedną z nich, a nawet jedyną, był opat Nowomiejski?

¹⁶ *Alfurkan Tatarski, to jest Relacya pewna o przyściu, abo o przygnaniu Tatar do W. X. Litewskiego, y dla czego im nawiązke szlachecka dano: a iż nie są szlachta ani Kniaziami ani Ziemianinami w Wielkim X. Litewskim, ale prostym chłopstwem [...] Teraz znowu przez autora iey na światło wydana*, b.m., 1640, https://www.estreicher.uj.edu.pl/staropolska/baza/wpis/?sort=nazwisko_imie&order=1&id=114768&offset=0&index=1 (dostęp: 15 XI 2022).

¹⁷ M.B. Topolska, *Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku*, Wrocław 1984, s. 122.

¹⁸ T.M. Trajdos, *Z dziejów opactwa benedyktynów w Starych Trokach*, „Przegląd Historyczny” 100, 2009, nr 2, s. 263.

¹⁹ M.B. Topolska, *op. cit.*, s. 122.

W wypadku edycji z 1643 r. dodrukowano do pozostałych z nakładu wileńskiego 300 egzemplarzy brakujący ostatni arkusz. Nie wiadomo, co stało się z wydaniem z 1640 r. Pewne jest jedynie, że pozostawiono z niego tytuł i dedykację, dodając tylko, że edycja z 1616 r. wyszła „pod tytułem Jana Czyżewskiego, czeladnika mego, któremu byli Tatarowie zabili ojca na Wace Opatowskiej”²⁰. Pomylenie imienia, Jan zamiast Piotr, sugeruje, że rzeczywisty autor, nie pamiętając – nie wiadomo, z jakiej przyczyny – nie skorzystał z wydania z 1617 r. Jako miejsce wydania widnieje Kalisz.

Tajemnicza postać autora paszkwila od lat zajmuje zarówno historyków literatury, jak i badaczy dziejów Tatarów Wielkiego Księstwa. Zwykle uznawano za wystarczającą informację z wydania z 1617 r. i identyfikowano go jako obywatela ziemi trockiej, a szczególnie sąsiada Tatarów osiedlonych nad Waką. Czasem, ze względu na antyislamski charakter dzieła, sądzono, że mógł to być duchowny katolicki z kapituły wileńskiej, co w swoim czasie sugerował Aleksander Brückner²¹. Dotychczas nie uwzględniano wskazówek zamieszczonych przez autora w późniejszych edycjach. Na uwagę zasługuje opinia Jurgity Šiaučiūnaitė-Verbickienė, że autorem był drukarz wileński Józef Karcan, za którym miało przemawiać jego zaangażowanie w pracę literacką²². Co prawda stworzył tylko dwa utwory. W 1614 r. napisał i wydał epitafium na przedwczesną śmierć studenta Akademii Wileńskiej Hieronima Chryzostoma Chodkiewicza, syna hetmana wielkiego Jana Karola Chodkiewicza²³. W 1617 r. zaś ułożył i wydał wierszowany panegiryk *Gryf zbrojny*, poświęcony Chodkiewiczowi, który był jego „Panem i patronem”²⁴. Oficynę Karcan prowadził od 1611 do 1620 r., patrona zaś stracił w 1621 r., kiedy w czasie obrony Chocimia hetman umarł. Šiaučiūnaitė-Verbickienė utrzymuje, że Karcan po likwidacji drukarni zrezygnował z działalności wydawniczej. Podobno został zarządcą w klasztorze benedyktynów w Starych Trokach, gdzie miał pozostać jeszcze w czasach Aleksandra Nowomiejskiego, później przenieść się do Polski i tam ponownie wydawać *Alfurkan*²⁵.

²⁰ *Alfurkan Tatarski, to jest relacya pewna o przysiciu, abo o przygnaniu Tatar do Wielkiego Xięstwa Litewskiego [...] Teraz znowu trzeci kroc przez autora jey na światło wydana*, Kalisz 1643, https://www.estreicher.uj.edu.pl/staropolska/baza/wpis/?sort=nazwisko_imie&order=1&id=114769&offset=0&index=1 (dostęp: 15 XI 2022).

²¹ A. Brückner, *Z teki bibliograficznej, VII. Volumina miscellanea*, „Pamiętnik Literacki” 3, 1904, nr 1, s. 86.

²² J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė, *The History of a Seventeenth-Century Anti-Muslim Book...*

²³ J. Karcan, *Powszechna władza śmierci nad świętej pamięci panięciem Hieronimem Chryzostomem Jana Karola Chodkiewicza synem, załosnym dialogismem opisana*, Wilno, w druk. Józefa Karcana, 1614.

²⁴ *Gryf zbrojny Iasnie Wielmożnemu Panu Ie.o M. P. Ianowi Karolowi Chodkiewiczowi Hrabi na Szkłowie, Myszy, y Bychowie, Woiewodzie Wilenskiemu, Nawyzszemu Hetmanowi W. X. L. Gubernatorowi Iflantskiemu P. memu Mościwemu, y Patronowi. Przez Nanizszego Sługę Jozefa Karcana opisany. Roku 1617. April. Dnia 15.*

²⁵ J. Šiaučiūnaitė-Verbickienė, *The History of a Seventeenth-Century Anti-Muslim Book...*

Jednak wersja o jego autorstwie budzi wiele wątpliwości. Przykładowo: czym drukarzowi wileńskiemu mogli narazić się Tatarzy troccy? Co mogło spowodować jego zaangażowanie się w sprawy polityczne i w rezultacie wydanie *Alkoranu* z dedykacją dla posłów na sejm? Dlaczego po latach miałby ponawiać edycję *Alfurkanu* i ukrywać swoje autorstwo? Brakuje dowodów, że dobrze znał literaturę łacińską. Wreszcie – jego ślady zanikły dosyć wcześnie. Jak dotąd po 1620 r. brak o nim jakiegokolwiek pewnej informacji.

Więcej wiadomo o benedyktynach ze Starych Trok, gdyż dziejami tego opactwa w XV i pierwszej połowie XVII w. zajmował się Tadeusz M. Trajdos. Z jego badań wynika, że po 1597 r. i przynajmniej do końca 1617 r. urząd opata w Starych Trokach pełnił Tomasz Pawłowski. Historyk uważa jego ówczesną działalność za zdecydowanie korzystną dla klasztoru. Opat znacznie odnowił i wyposażył kościół, przebudował zakrytą, zbudował oratorium dla mnichów, utworzył księgozbiór klasztorny. Pod koniec swych rządów w Starych Trokach zainspirował i nadzorował proces osadniczy w dobrach klasztornych, zresztą sąsiadujących z gruntami Tatarów, co mogło powodować zatargi i spory graniczne. Dodać trzeba, że wówczas do klasztoru należała m.in. Waka Trocka położona obok posiadłości tatarskiej – Waki Kulzimanowiczów albo Chazbiejewiczów²⁶. Podobno spory graniczne pomiędzy klasztorem a właścicielami dóbr tatarskich, i to na samym początku objęcia urzędu przez Pawłowskiego, miała rozpoznawać komisja delimitacyjna. O tym w dziele z 1668 r. poświęconym opactwu starotrockiemu pisze Stanisław Szczygielski: „Z niemniejszą dokładnością [Tomasz Pawłowski – T.B.] starał się zabezpieczyć również prawa i posiadłości klasztoru. Ponieważ chciał tego dopilnować, podczas komisji między samym opatem, a Mustafą, zwierzchnikiem Tatarów litewskich, powołanej przez króla Zygmunta III i działającej w roli sądu w celu ustalenia granic spośród dóbr obydwu w Wace, jako że usilnie występował przeciwko [swoim] sąsiadom Tatarom, doświadczał od nich ciągle aż tak wielkiej napastliwości, że, chcąc zadbać o własne życie, o sprawie i zamiarze doniósłszy i porozumiawszy się z konwentem tynieckim, po tym osiemnaście lat rządził w Trokach”²⁷. Być może zatargi majątkowe – przynajmniej po części – wywołały niechęć opata wobec Tatarów do tego stopnia, że chwycił za pióro.

Później klasztor stopniowo poszerzał posiadłości, także kosztem dóbr tatarskich, jak świadczy spis miejscowości należących do parafii starotrockiej, choćby z połowy XVIII w. Wymienia bowiem aż pięć miejscowości obejmujących dobra tatarskie: Kozakłary, Melechowicze, Skorbuciany, Sorok Tatory i Wojdaciszki²⁸.

Tomasz Pawłowski opuścił opactwo pod koniec 1617 r., czyli tuż po wydaniu *Alfurkanu*. Opracowany przez Trajdosa zarys życia opata pozwala prześledzić jego

²⁶ T.M. Trajdos, *Z dziejów opactwa...*, s. 262, 263, 270, 272.

²⁷ S. Szczygielski, *Series et nottia trocensium abbatum ordinis S. Benedicti [...]*, Cracoviae 1668, k. C–Cv (za tłum. cytatu z j. łacińskiego składam podziękowanie Kacprowi Żochowskiemu).

²⁸ T.M. Trajdos, *Z dziejów opactwa...*, s. 281.

dalsze losy. Ze Starych Trok przeniósł się do Wsi Kościelnej w pobliżu Kalisza w Wielkopolsce, gdzie sprawował funkcję prepozyta benedyktyńskiego. Tam przebywał do ok. 1639 r., następnie objął prepozyturę w Uniejowie, ale już w 1643 r. przebywał w Tyńcu, gdzie – co warto podkreślić – w 1585 r. złożył profesję. Tam opiekował się biblioteką klaszorną, zmarł zaś w 1653 r., w wieku 97 lat²⁹.

Zbieżność niektórych dat biografii Tomasza Pawłowskiego z datami wydania *Alfurkanu tatarskiego* jest uderzająca. Bardzo prawdopodobne wydaje się przypuszczenie, że to właśnie on był autorem paszkwilu antytatarskiego. Po raz pierwszy wydałby go w Wilnie, tuż przed opuszczeniem opactwa starotrockiego. Być może z powodu braku zainteresowania druczkiem nakład zabrał ze sobą. Tym można tłumaczyć fakt, że żadna biblioteka w Litwie nie posiada egzemplarza *Alfurkanu*. Zapewne przed opuszczeniem Wsi Kościelnej uświadomił sobie, że nadal ma nakład. W Uniejowie więc zatroszczył się o uzupełnienie i druk całości w 1640 i ponownie w 1643 r., przed wyjazdem do Tyńca. Być może oba wydania wydrukował w Kaliszu.

Podsumowując, przeprowadzona analiza genezy wydań *Alfurkanu tatarskiego*, w których widać związek autora paszkwilu z opactwem starotrockim, a także zbieżność danych biografii Tomasza Pawłowskiego z datami kolejnych edycji *Alfurkanu* sugerują, że tajemniczym autorem paszkwilu antytatarskiego mógł być właśnie on. Sugerują, choć wątpliwości nie rozwiewają. Poważnym argumentem byłoby dowiedzenie, że w marcu 1616 r. przebywał w Olsiadach. Najmniej prawdopodobne jest, że autorem paszkwilu mógł być ktoś z otoczenia Pawłowskiego. Dlaczego bowiem miałby tyle lat przechowywać obce dzieło i ponownie – nadal anonimowo – wydać je u schyłku życia byłego opata w Starych Trokach?

Streszczenie

Badaczy dziejów Tatarów Wielkiego Księstwa, także historyków literatury, od lat zajmuje paszkwil pt. *Alfurkan tatarski*, opublikowany w Wilnie w drukarni Józefa Karcana w 1617 r. Z jego treści wynika, że był wymierzony w Tatarów zamieszkałych w okolicach Waki w województwie trockim, sąsiadujących z klaszturem benedyktyńskim w Starych Trokach. W literaturze przedmiotu autor występuje pod pseudonimem Matiasz bądź Piotr Czyżewski. Jak dotąd, ze względu na antyislamski charakter dzieła, sądzono, że mógł to być duchowny katolicki z kapituły wileńskiej. Najnowsze badania Jurgity Šiaučūnaitė-Verbickienė sugerują, że autorem mógł być drukarz wileński Józef Karcan, za którym miało przemawiać jego zaangażowanie w pracę literacką. W niniejszym artykule podjęto próbę uzasadnienia hipotezy, że autorem paszkwilu mógł być opat benedyktynów w Starych Trokach Tomasz Pawłowski (ok. 1556–1653), zarządzający opactwem w latach po 1597–1617. Zwrócono uwagę na ówczesne zatargi opata i Tatarów w kwestii majątności ziemskich. Przeanalizowano dedykacje i komentarze czterech edycji paszkwilu: pt. *Alkoran tatarski* (1616) i *Alfurkan tatarski* (1617, 1640 i 1643). Za ewenement uznano fakt, że żadnej z nich (mimo że jako miejsce pierwszego i drugiego wydania występuje Wilno) nie posiadają biblioteki litewskie. Opierano się na zarzysie

²⁹ *Idem, Benedyktyni w Starych Trokach (XV–połowa XVII w.)*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica” 12, 2007, s. 247–249.

biogramu Pawłowskiego opracowanym przez Tadeusza M. Trajdosa. Analiza wskazała na zbieżność danych jego biografii z datami kolejnych edycji *Alfurkanu*: ta z 1617 r. ukazała się w Wilnie tuż przed opuszczeniem przez Pawłowskiego opactwa starotrockiego. Ustalono, że w dyspozycji autora pozostawała przynajmniej większość nakładu (co może świadczyć, że dziełko nie cieszyło się popularnością), kolejne edycje zaś stanowiły jedynie uzupełnienie części wileńskiego nakładu poprzez dodruk zaginionych arkuszy. Wydanie z 1640 r. ukazało się przypuszczalnie w Uniejowie, gdzie Pawłowski (od 1617 r. pełniący funkcję prepozyta benedyktyńskiego we Wsi Kościelnej w Wielkopolsce) ok. 1639 r. objął prepozyturę. Przed opuszczeniem przez niego Uniejowa w 1643 r. ukazała się ostatnia edycja. Druk dokonano w pobliskim Kaliszu, gdzie znajdowała się duża drukarnia jezuicka.

Przeprowadzona analiza genezy wydań *Alfurkanu tatarskiego*, w których widać związek autora paszkwilu z opactwem starotrockim, a także zbieżność danych biografii Tomasza Pawłowskiego z datami kolejnych edycji *Alfurkanu* sugerują, że tajemniczym autorem paszkwilu antytatarskiego mógł być właśnie on.

The Authorship Problem of the Seventeenth-Century Pasquinade *Tatar Al-Furqan*: Doubts and Findings Summary

Historians of the Tatars in the Grand Duchy of Lithuania and literary historians have been preoccupied for years with the anti-Tatar pasquinade entitled *Alfurkan tatarski* (Tatar Al-Furqan), published in Vilnius in Józef Karcan printing house in 1617. Its content suggests that it was written against the Tatars living in the neighbourhood of the Vokė River in the Trakai voivodeship, adjacent to the Benedictine monastery at Senieji Trakai. In the literature, the author appears under the pseudonyms of 'Matiasz' or 'Piotr Czyżewski'. So far, due to the anti-Islamic nature of the work, it has been thought that it could have been written by a Catholic priest from the Vilnius chapter. Recent research by Jurgita Šiaučiūnaitė-Verbickienė suggests that the author may have been a Vilnius printer, Józef Karcan, as the person committed to literary work. The article attempts to substantiate the hypothesis that the author of the pasquinade may have been the Benedictine abbot of Senieji Trakai, Tomasz Pawłowski (c. 1556–1653). He administered the abbey in the years from after 1597 to 1617. Attention has been paid to the dispute between the abbot and the Tatars over landed estates. The article's author analysed the dedications and commentaries to four editions of the pasquinade printed under the titles *Alkoran tatarski* (*Tatar Al-Quran*) in 1616, and *Alfurkan tatarski* (Tatar Al-Furqan) in 1617, 1640, and 1643. The fact that neither of them (although it was Vilnius indicated as the place of the first and second editions) is in possession of Lithuanian libraries is considered unusual. Based on an outline of the life of Abbot Pawłowski by Tadeusz M. Trajdos, an analysis indicated that the data of his biography coincided with the dates of subsequent editions of the *Alfurkan*: the 1617 edition was published in Vilnius just before Pawłowski left the Senieji Trakai Abbey. It has been established that most of the *Alfurkan* copies remained in the author's possession (which is supposed to prove that the work was not popular), while subsequent editions only supplemented part of the Vilnius edition by reprinting lost sheets. The 1640 edition was presumably published at Uniejów, where Tomasz Pawłowski took over the post of provost around 1639 (until that time, serving as Benedictine provost at Wieś Kościelna in Greater Poland since 1617). Before Pawłowski left Uniejów in 1643, the last edition of the *Alfurkan* was published. It was printed in nearby Kalisz, where there was a large Jesuit printing house.

The analysis of the genesis of the *Alfurkan tatarski* editions reveals the connection of the pasquinade's author with the Senieji Trakai abbey, as well as the coincidence of the biographical data of Tomasz Pawłowski with the dates of subsequent editions of the *Alfurkan* suggest that the mysterious author of the anti-Tatar pasquinade could have been him.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Alfurkan Tatarski prawdziwy na czterdzieści części rozdzielony [...] Teraz nowo przez Piotra Czyżewskiego (któremu Assan Alejewicz Tatarzyn z Waki Ojca zabił) zebrany i do druku Tatarom wszystkim gwoli nadany w roku 1616, W Wilnie u Joz. Karcana 1617.*
- Alfurkan Tatarski, to jest Relacya pewna o przyściu, abo o przygnaniu Tatar do W. X. Litewskiego, y dla czego im nawiązke szlachecka dano: a iż nie są szlachta ani Kniaziami ani Ziemianinami w Wielkim X. Litewskim, ale prostym chłopstwem [...] Teraz znowu przez autora iey na światło wydana, b.m., 1640.*
- Alfurkan Tatarski, to jest relacya pewna o przyściu, abo o przygnaniu Tatar do Wielkiego Xięstwa Litewskiego [...] Teraz znowu trzeci kroć przez autora jey na światło wydana, Kalisz 1643.*
- Alkoran. To jest, Zakon abo wiara zabobonney i obłądliwej Sekty Machometanskiej, według ktorego Tatarowie żywot swoy prowadzą [...] Przez Matiasza Czyżewskiego Tatarom gwoli wydany y do druku podany, b.m., 1616.*
- Czyżewski P., *Alfurkan tatarski prawdziwy na czterdzieści części rozdzielony*, wyd. A. Konopacki, Białystok 2013.
- Gryf zbroyny Iasnie Wielmożnemu Panu Ie.o M. P. Ianowi Karolowi Chodkiewiczowi Hrabi na Szklowie, Myszy, y Bychowie, Woiewodzie Wilenskiemu, Nawyzszemu Hetmanowi W. X. L. Gubernatorowi Iflantskiemu P. memu Mościwemu, y Patronowi. Przez Naniższego Sługę Jozefa Karcana opisany. Roku 1617. April. Dnia 15.
- Karcan J., *Powszechna władza smierci nad świętej pamięci panięciem Hieronimem Chryzostomem Jana Karola Chodkiewicza synem, załosnym dialogismem opisana*, Wilno, w druk. Józefa Karcana, 1614.
- Szczygielski S., *Series et nottia trocensium abbatum ordinis S. Benedicti [...]*, Cracoviae 1668.
- Volumina constitutionum*, t. 3: 1611–1640, vol. 1: 1611–1626, oprac. S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz, przedm. W. Uruszczak, Warszawa 2010.

Opracowania

- Brückner A., *Z teki bibliograficznej, VII. Volumina miscellanea*, „Pamiętnik Literacki” 3, 1904, nr 1, s. 86–87.
- Czacki T., *O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym statucie dla Litwy 1529. roku wydanym*, t. 2, Poznań 1844.
- Luto-Kamińska A., „*Alfurkan tatarski*” Piotra Czyżewskiego – opis zabytku (grafia z elementami fonetyki), „*Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*” 50, 2015, s. 18–47.
- Starczewska K.K., *Spuścizna łacińskojęzyczna w „Alfurkanie Czyżewskiego”*, w: P. Czyżewski, *Alfurkan tatarski prawdziwy na czterdzieści części rozdzielony*, wyd. A. Konopacki, Białystok 2013, s. 31–39.
- Šiaučiūnaitė-Verbickienė J., *The History of a Seventeenth-Century Anti-Muslim Book from the Polish-Lithuanian Commonwealth* (w druku).
- Topolska M.B., *Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku*, Wrocław 1984.
- Trajdos T.M., *Benedyktyni w Starych Trokach (XV–połowa XVII w.)*, „*Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica*” 12, 2007, s. 203–249.
- Trajdos T.M., *Z dziejów opactwa benedyktynów w Starych Trokach*, „*Przegląd Historyczny*” 100, 2009, nr 2, s. 253–286.

Zakrzewski A.B., *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w.: ustrój i funkcjonowanie – sejmik trocki*, Warszawa 2000.

Zakrzewski A.B., [rec.:] Jacek Sobczak „Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim”, Warszawa–Poznań 1984, „Przegląd Historyczny” 78, 1987, nr 2, s. 326–328.

Темчин С.Ю., *Арабско-турецкие фрагменты хорватского писателя-латиниста Бартула Джурджевича в польском антитатарском памфлете Петра Чижевского Alfurkan Tatarski (Wilno, 1616/1617)*, „Slavistica Vilnensis” 65, 2020, nr 2, s. 26–37 / Temchin S. Iŭ., *Arabsko-tureckie fragmenty khorwatskiego pisatelâ-latinista Bartula Dzhurdzevicha v pol'skom antitatarskom pamflecie Petra Chizhevskogo Alfurkan Tatarski (Wilno, 1616/1617)*, „Slavistica Vilnensis” 65, 2020, nr 2, s. 26–37.

Темчин С.Ю., *Alkoran Матиаша Чижевского: общая структура и вспомогательные тексты*, „Folia Philologica” 2021, nr 2, s. 78–80 / Temchin S. Iŭ., *Alkoran Matiasha Chizhevskogo: obshchaia struktura i vspomogatel'nye teksty*, „Folia Philologica” 2021, nr 2, s. 78–80.

Темчин С.Ю., *Проступки литовских татар в памфлете Матиаша Чижевского „Alkoran” (1616)*, „Rocznik Teologiczny” 64, 2022, nr 1, s. 7–25 / Temchin S. Iŭ., *Prostupki litovskikh tatar v pamflecie Matiasha Chyzhevskogo „Alkoran” (1616)*, „Rocznik Teologiczny” 64, 2022, nr 1, s. 7–25.

Tamara Bairašauskaitė – dr hab., profesor Uniwersytetu Wileńskiego, pracownik Zakładu Historii XIX wieku w Instytucie Historii Litwy. Prowadzi badania nad historią społeczną, przede wszystkim nad położeniem szlachty guberni zachodnich, strukturą społeczną oraz historią Tatarów litewskich. E-mail: tamara.bairauskaite@istorija.lt